

Cahiliye Dönemi Mekke Toplumunun Hz. Peygamber'in Nübüvvetine İlişkin İntibaları

Yunus AKYÜREK*

Özet

Yazılı kültürün, kutsal metinlerin ve bilinen anlamda kurum ve müesseselerin yok mesabesinde olduğu, diğer din ve medeniyetlerle etkileşimin düşük seviyede gerçekleştiği bir kültür havzasında yer alan Mekke, 6. yüzyıl sonları ve 7. yüzyılın başları itibarıyla eklektik varlık tasavvuru, tutarsız dünya görüşü, akıl ve izan dışı örfi uygulamaları ile tam bir "cahiliye eresi" geçiriyordu.

Bu bağlamda toplumun, nübüvveti öncesinde Hz. Peygamber'in vazifesiyle ilgili duyularının oldukça sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat yine de onun nübüvvetine işaret eden birtakım rivayetler mevcuttur. Bu rivayetler, Mekke müşriklerinin nübüvvetine bakış açısını etkilemiş midir, etkilemişse bunun mahiyeti ve sonuçları hakkında neler söylenebilir? Bu hususta dönemin en yetkin kesimi olan Ehl-i Kitâb'ın, Kureyşliler üzerinde bıraktığı tesir de ayrıca merak konusudur.

Anahtar Kelimeler: Nübüvvet, Mekke Müşrikleri, Ehl-i Kitâb, Kutsal Metin, Cahiliye Dönemi.

The Consciousness of Mecca Society about the Prophet Muhammad's Prophecy

Abstract

Mecca experienced a literally "ignorance phase" during the end of the 6th century and the beginning of the 7th century as written culture, holy scripts, foundations, and institutions almost didn't exist in the cultural basin where interaction with other civilizations and religions was at really low levels. Furthermore, eclectic entity envision, inconsistent world view, illogical and merciless traditional practices worsened the aforementioned period.

Within this framework, it can be understood that the consciousness of the society about the Prophet Muhammed's Prophecy was really limited even though there were signs of rumours supporting the existence of the Prophecy. This matter deserves to be investigated as whether these rumours affected the perspectives of polytheists in Mecca or not? If they were affected, what results can be derived from the properties and results of this process? Another issue that evokes curiosity is the impressions of Quraysh people about followers of Prophet Muhammed who were the most competent strata of the society.

Key Words: Prophethood, Idolaters of Mecca, People of the Book, Scriptures, Period of Ignorance.

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, E-posta: yunusbey_3@hotmail.com

Giriş

Mekke ve yakın havzası; jeo-stratejik konumu, coğrafi yapısı, oldukça sıcak ve kurak iklimi, su kaynaklarının yetersizliği ve bunlara bağlı tabii olumsuzluklar, Kâbe dışında önemli bir kutsala sahip olmaması gibi sebeplerle büyük istila hareketlerine maruz kalmamıştır. Öyle ki Roma, Bizans, Pers ve uzantısı Sâsânî imparatorlukları ve Makedonyalı İskender; Suriye, Irak, Mısır, Habeşistan ve Yemen topraklarında uzun yıllar hüküm sürdükleri halde Mekke ve çevresine iltifat etmemiştir.

Yemen, Asur, Sümer, Mısır gibi kadim, Bizans ve İran gibi muasır medeniyet havzalarına coğrafi bakımdan yakın olmasına rağmen bu medeniyetlerle -zikredilen sebeplere bağlı olarak- beklenen dinî-kültürel etkileşime giremeyen Mekke toplumu 7. yüzyılın hemen başlarına kadar kelimenin tam anlamıyla bir “cahiliye dönemi” yaşıyordu.

Diğer dinler ve medeniyetlerle etkileşimin yeterli seviyede olamayışı, Mekkelilerin Hz. Peygamber’in nübüvveti ile ilgili dönemin bilgisine sahip olamamalarını da beraberinde getirmiştir.

Şehir, takriben M.Ö. 2000’li yıllarda inşa edilen Kâbe¹ sayesinde Yarımada’da Araplar tarafından bilinen ve benimsenen önemli bir konuma yükselmiş, bölgenin adeta dinî merkezi olmuştur. Çevresinde kurulan panayırlar, diğer din ve kültürlerle belli oranda etkileşim sağlasa da geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Kureyş için bu etkileşim dünya görüşlerini değiştirecek nitelikte değildi.

Bunu söylerken Mekke’ye ilk putun getirilmesi ve şehirde paganizmin din olarak ikamesinin bir ticari münasebet neticesi² olduğunu belirtmekte fayda vardır. Ama başka bir dinin ve kültürün de aynı şansa sahip olduğunu unutmamak gerekir. Bu bağlamda vahiy kaynaklı dinlerin Mekkeliler üzerinde önemli bir tesir bırakmadığı söylenebilir. Anlaşılan Yarımada’nın kuzey ve güneyinde ikamet eden ve kendileriyle ticari ilişkilerde bulunulan Yahudi ve Hristiyan din bilginleri ve mensupları; Kureyşli ticaret erbabıyla teoloji konularını ciddi anlamda mütalaa etmemişlerdir.

İlmî ve kültürel kifayetsizlikleri ortada olan Kureyşlilerin ticaret için gittikleri Suriye, Yemen, Bahreyn, Mısır, Habeşistan, Irak ve İran gibi yerlerde Ehl-i Kitâb âlimleriyle ve diğer dinlerin bilginleriyle dinî konuları müzakere ettiklerine dair algımızı değiştirecek önemde bir rivayet bulunmaması da bu görüşü destekler mahiyettedir. Anlaşılan muhatabın ilgi, ihtiyaç ve beklentileri her zamanki gibi

¹ Ömer Faruk Harman, “İbrahim”, DİA, XXI, 267, Ankara 2000.

² Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (thk. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyarî, Abdulhafiz eş-Şelebi), I, 72-73, Mısır 1955; Mahmûd b. Ahmed Bedruddin el-'Aynî, *'Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîh-i Buhârî*, XVI, 92; Ali b. Burhâniddin İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye* (İnsânu'l-'Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn), Dâru'l-Marife, I, 17, Beyrut 1979.

karşılıklı ilişkilerde belirleyici rol oynamıştır. Ekonomik faaliyetler ve ticari ilişkiler hayata tutunmak için çaba sarf eden Kureyşli tüccarın kuşkusuz o dönem için odaklandığı hususların başında gelmekteydi.

Ancak istisnai durumlar da yok değildir. Mesela rivayete göre Hz. Ebû Bekir, Şam'a yaptığı ticarî bir seferde gördüğü rüyayı rahip Bahira'ya anlatınca rahip, ona nereli olduğunu sormuş, "Mekke" deyince "Allah senin rüyayı doğru çıkaracak, kavminden bir nebî gönderecek ve sen onun hayatında veziri vefatından sonra da halifesi olacaksın" demiştir. O, Hz. Peygamber gönderilinceye kadar bunu gizlemiş, vakti gelince de Hz. Peygamber'in huzuruna çıkıp: "Ey Muhammed! İddia ettiğin hususta delilin nedir?" diye sormuş o da: "Şam'da gördüğün rüyadır." cevabını vermiştir.³ Süheylî, eserinde Hz. Ebû Bekir'in benzer bir rüyasına yer verir.⁴ Yemen'e yaptığı ticari bir seyahatte Ezdli bir rahibin "âhir zaman nebisi" hakkında verdiği bilgiler ışığında zaten yakından tanıdığı kadim dostuna, kısa süren bir görüşme sonrası tereddütsüz inandığına dair rivayeti de burada zikretmek gerekir.⁵

Bu husustaki bir diğer rivayet ise Talha b. Ubeydullah'a aittir. Talha, ticari maksatla gittiği Busra panayırında iken bir rahip, panayır halkına; aralarında Harem'den bir kimse olup olmadığını sormuş,

'Ben Harem halkındanım' deyince ona yönelerek, 'Ahmed zuhur etti mi?' diye özel bir soru tevcih etmiş, 'Hangi Ahmed?' dediğinde ise rahip şunları söylemiştir:

'Abdülmuttalib oğlu Abdullah oğlu Ahmed! O, Mekke'de ortaya çıkacaktır, peygamberlerin sonuncusudur! Harem'den ayrılıp, hurmalık, taşlık ve kıraç bir yere hicret edecektir! Ona koşmanı sana tavsiye ederim!'

Talha; bu sözlerin tesirinde kalarak alalece Mekke'ye gelmiş, 'Yeni bir şey var mı?' diye sorduğunda, 'Abdullah'ın oğlu Muhammed peygamberliğe özeniyor. Ebû Kuhafe'nin oğlu da ona tâbi oldu' cevabını almıştır.

Hz. Ebû Bekir'le bir süre görüştüktan sonra rahibin söylediklerini ona haber veren Talha daha sonra Hz. Peygamber'in yanına gidip Müslüman olmuş, duyduklarını ona da anlatmıştır.⁶

³ Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzu'n-Nadrati fî Menâkibi'l-Aşera*, I, 84, 87; Halebî, *İnsânu'l-Uyûn*, I, 443.

⁴ Hz. Ebû Bekir, rüyasında ayın Mekke üzerine indiğini, parçalanarak şehrin bütün evlerine dağıldığını, sonra da birleşerek kendi evine girdiğini gördü. Bunu bazı Ehl-i Kitâb'a sorduğunda onlar bu rüyayı; beklenen nebinin yakında zuhur edeceği, kendisinin de ona uymakla insanların en mesudu olacağı şeklinde yorumladılar. Bkz. Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed es-Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünuf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebevîyye*, III, 21, Beyrut 1991.

⁵ Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî ('Izzüddin İbnü'l-Esîr), *Üsdü'l-Çâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe* (thk. Ali Muhammed Muavviz), III, 312-313, Beyrut 1994; Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfûsi'n-Nefs*, I, 287, Beyrut ts.; Halebî, I, 443-444.

⁶ Muhammed b. Sa'd b. Munî', *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (thk. İhsân Abbâs), III, 214-215, Beyrut 1968; Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Ebû Bekir el-Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve* (thk. Abdülmü'tî Ka'acı), II, 166, Kahire 1969; el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, III, 530-531, Beyrut 1991; Halebî, I, 448.

Yine Hz. Osman'ın İslâm'ına dair rivayet de bu meyandadır. Kendisi, Hz. Peygamber'in huzuruna gelerek:

"Arkadaşlarımla Şam'da bulunduğum bir sırada, Ma'ân ile Zerkâ arasında dinlenirken bir kimse bize 'Ey uyuyanlar, uyanın! Mekke'de Ahmet zuhur etti' diye bağırdığını işittik ve huzuruna gelmekten kendimizi alamadık" demiş ve ardından Müslüman olmuştur.⁷

Rivayetlerden hareketle denilebilir ki nübüvvet hakkındaki bilgi akışı tek taraflıdır ve Ehl-i Kitâb âlimleri tarafından Mekkeli ticaret erbabına aktarılmıştır. Buna mukabil; seyahat ve ticari gayeler için panayırlara ve şehre uğrayan Kitâb Ehli ile dinî, ilmî ve kültürel anlamda kayda değer bir etkileşim olmadığı ortadadır. Aksi halde Mekke'de bu etkileşimin mahsulü kişi ya da kişilerden bahsetmemiz gerekirdi.

Dönemin Ehl-i Kitâb bilginlerinin "*âhir zaman nebisi*" hakkında bilgi sahibi oldukları ve onun zuhurunu bekledikleri rivayetlerden anlaşılmaktadır. Medineli meşhur şair Hassân b. Sâbit'in 7-8 yaşlarında iken Hz. Peygamber'in nübüvvetine dair şehirdeki bir Yahudi'den işittiği sözler⁸, Şam'dan gelerek Medine'ye yerleşen Yahudi âlimi İbn Heyyiban'ın vefatı esnasında, buraya âhir zaman nebisinin hicret yurdu olacağını umduğu için gelip yerleştiğine ilişkin sözleri⁹, küçük yaşta annesiyle yaptığı Medine ziyaretinde bazı Yahudi bilginlerinin Hz. Peygamber'i inceleyerek nübüvvetine dair teşhis koymaları¹⁰, Rahib Bahira¹¹ ve Rahib Nastura'nın rivayetlerde geçen tespitleri¹², Bedir ashabından Seleme b. Selâme b. Vakş el-Evsi'nin Yahudi komşusunun yakın zamanda bir peygamber zuhur edeceğini söyleyerek eliyle Mekke ve Yemen taraflarına işaret etmesi ve kısa süre sonra bu yönde haberlerin Medine'ye ulaşması¹³, Selmân-ı Fârisî'nin hıristiyan din âlimlerinden edindiği bilgiler ışığında "*âhir zaman nebisi*"ne kavuşmak ümidiyle Medine'ye

⁷ İbn Sa'd, Tabakât, III, 55.

⁸ 'Ey Yahudi topluluğu! Ahmed'in doğumuyla doğacak olan yıldız, bu gece doğmuştur!' Bkz. Muhammed b. İshâk b. Yeşâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Sîretü İbn İshâk el-Müsemma bi-Kitâbi'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Meğâzî* (thk. Muhammed Hamidullah), II, 63, Rabat 1976; İbn Hişâm, I, 159; İbn Sa'd, I, 159-160; Ebû Nuaym, *Delâil*, I, 75; Muhammed b. Abdillâh Ebû Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Sahâihayn* (thk. Mustafâ Abdülkâdir 'Atâ), III, 554, Beyrut 1990; Beyhakî, *Delâil*, I, 110.

⁹ İbn İshâk, *es-Sîre*, II, 64-65; İbn Hişâm, I, 213-214; İbn Sa'd, I, 160-161; Beyhakî, I, 80-81; Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Ebû Bekir el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ ve fi Zeylühü el-Ceheru'n-Nakiy*, IX, 114, Haydarabâd 1925.

¹⁰ Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr el-Kastalâni, *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye bi'l-Minali'l-Muhammediyye*, I, 102, Kâhire 1864; Diyârbekrî, *Hamîs*, I, 229; İsmail b. Amr b. Kesîr el-Kureşî Ebu'l-Fidâ', *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 279, Beyrut ts.; Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed Ebû Nuaym el-İsbahânî, *Delâilü'n-Nübüve li-Ebî Nuaym el-İsbahânî*, I, 163, Beyrut 1986; Abdurrahmân Ebi Bekr es-Suyûtî, *el-Hasâisü'l-Kübrâ*, I, 134, Beyrut 1985.

¹¹ Rahip Bahira hakkında bkz. İbn İshâk, II, 53-56; Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız eş-Şelebî), I, 180-182, Mısır 1955.

¹² Rahip Nastûr/Nastûra hakkında bkz. İbn İshâk, II, 59-60; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 188; Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidinnâsî'n-Nâs el-Ya'merî, *'Uyûnu'l-Eser fi Fünûni'l-Megâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, I, 62, Beyrut 1993.

¹³ İbn Hişâm, I, 212.

uzanan hayat hikâyesi¹⁴, Necaşi Ashame'nin onun peygamberliği hakkındaki olumlu tutumu¹⁵, Akabe'de yapılan ilk görüşmede (620) Hazreli altı kişinin Medinelî Yahudilerden nübüvvet hakkında işittikleri sözlerin de etkisi ile iman etmeleri¹⁶, hicretin vuku bulduğu günlerde Nadîroğulları lideri Huyey b. Ahtab'ın bu husustaki ikrarı¹⁷, Medinelî Yahudi âlimi Abdullah b. Selâm'ın nübüvveti ikrarı ve Müslüman olması¹⁸, Bizans İmparatoru Heraklios'un Ebû Süfyân ile Hz. Peygamber hakkında yaptığı mülakat¹⁹, yine Heraklios'a Hz. Peygamber'in davet mektubunu ulaştırarak Dıhyetü'l-Kelbî'nin bu husustaki izlenimleri²⁰ aslında kitap ehlinin bu hususta büyük bir beklenti içerisinde olduğunu ortaya koyan rivayetlerdir.

Kur'an'da, Ehl-i Kitâb'ın Hz. Peygamber'i sıfatları itibarıyla yakından tanıdıklarına işaret eden âyetler mevcuttur.²¹

Son Peygamber hakkında derin fikir ayrılığı yaşayan Ehl-i Kitâb'ın, alt kültür olarak algıladıkları Mekkeliler ile bilgi, birikim ve seviye gerektiren böylesi mühim bir konuda fikir teatisinde bulunmamaları doğal karşılanmalıdır. Aslına bakılırsa Kureys'in bu durumu kabullendiği de görülmüştür. Nübüvveti sonrası Hz. Peygamber'in durumunu sormak ve sorgulamak amacıyla Nadr b. Hâris ve 'Ukbe b. Ebî Muayt'ı Medine'ye gönderip Yahudilerden öğrendikleri üç soruyu ona yöneltmeleri²² bunu teyit eder mahiyettedir.

¹⁴ İbn İshâk, II, 66-69; İbn Hişâm, I, 214-220; İbn Sa'd, IV, 75-79; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 441-443; Ebû Nuaym, *Delâil*, I, 258-262; Beyhakî, II, 92-97; İbnü'l-Esir, *Üsdu'l-Gâbe*, II, 510-513; İbn Seyyidinnâs, *'Uyûnu'l-Eser*, I, 75-80; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 95-101; Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, IX, 332-335, Kâhire 1994.

¹⁵ İbn İshâk, IV, 194-196; İbn Hişâm, I, 335-337; Ahmed b. Hanbel Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *Müsned el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I, 202-203, Kâhire ts.; Ebû Nuaym, *Delâilü'n-Nübüvve*, I, 247-250; Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, II, 301-304; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), II, 191-192, Beyrut 1407-1424/1987-2004; Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III, 72-75; Heysemî, *Mecma'*, VI, 25-27; Diyârbekrî, I, 290-291.

¹⁶ İbn Hişâm, I, 428-429; Muhammed b. Cerîr b. Yezid Ebû Ca'fer et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, II, 234, Beyrut 1967; Ebû Nuaym, *Delâil*, I, 298-299; Beyhakî, II, 433-434; İbn Seyyidinnâs, *'Uyûn*, I, 156; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 290; Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye*, III, 148-149, Kastalânî, *Mevâhibu'l-Ledünniye*, I, 76, Diyârbekrî, I, 306, Halebî, II, 159.

¹⁷ İbn Hişâm, I, 518-519; Ebu'l-Fidâ, III, 212.

¹⁸ İbn Hişâm, I, 516-517; İbn Sa'd, I, 235; İbn Hanbel, III, 108; Abdullah b. Abdirrahmân Ebû Muhammed ed-Dârimî, *Sünenü'l-Dârimî* (thk. Fevâz Ahmed Zemerli-Hâlid es-Seb'a'l-Alemî), I, 405, Beyrut 1986; Muhammed b. Yezid b. Abdillâh İbn Mâce el-Kazvîni, *Sünen-i İbn-i Mâce* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), I, 423, Mısır 1952; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 176; Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber el-Kurtubî, *el-İstî'âb fî Ma'rîfeti'l-Ashâb* (thk. Ali Muhammed el-Becâvî), III, 922, Beyrut 1992; Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye*, III, 210; Beyhakî, II, 531; İbnü'l-Esir, *Üsdu'l-Gâbe*, III, 265.

¹⁹ Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, V, 345-346, Beyrut 1982; İbn Hanbel, I, 262-263; 'Aynî, *'Umdetu'l-Kâri*, I, 77-78; Ebû Nuaym, *Delâil*, II, 344-345; Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, IV, 382.

²⁰ Ebû Nuaym, *Delâil*, II, 347; Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye*, IV, 267; Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî ('Izzüddin İbnü'l-Esir), *el-Kâmil fî't-Târîh* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), II, 91-92, Beyrut 1997; Heysemî, V, 306; Suyûtî, *Hasâis*, II, 10.

²¹ el-Bakara, 2/146; Âl-i 'İmrân, 3/81; el-En'âm, 6/20.

²² İbn İshâk, *es-Sîre*, IV, 182-183; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 300-301; Muhammed b. Cerîr b. Yezid Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), XVII, 592-593, Müessesetü'r-Risâle 2000; Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân/Tefsîru'l-Kurtubî* (thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Atfîş), X, 346-347, Kâhire 1964; İbn Seyyidinnâs, *'Uyûn*, I, 127-128; Ebu'l-Fidâ

Mekkeli Müşriklerin Hz. Peygamber'in Nübüvvetine İlişkin İlk Yorumları

İslam tarihi kaynakları arasında vahye mazhar olmadan önce ve sonra Hz. Peygamber'in nübüvvetine işaret eden rivayetleri havi eserler (*ed-Delâilün'n-Nübüvve*) telif edilmiştir.²³ Bu hususta akrabalarına ve Müslümanlara isnat edilen birçok rivayet de vardır. Fakat konunun daha çok onun muarızları etrafında ele alınması daha manidar olduğu için araştırmamızda bunlara yer verilmemiştir.

Giriş kısmında işaret edildiği üzere Kureyş toplumu, varlığını sürdürdüğü Hicaz bölgesinin coğrafi, tabii, dinî ve kültürel şartları düşünülürken, Hz. Peygamber'i bir nebi olarak algılama ve kabullenme noktasında ihtiyatlı davranmış, ondaki değişimleri ve temsil ettiği makamı mercek altına almış, fakat varlık tasavvuru ve dünya görüşü bağlamında derin fikir ayrılıkları söz konusu olduğu için ona karşı olumsuz bir tavır sergilemiştir. Kur'an'da yer verilen çoğu peygamber için de durum bundan farksızdı. Bu sebeple ilk zamanlar nübüvveti kabullenmeleri beklenemezdi.

Nübüvvet süreci başlarında eşrafın önyargılı ve aşırı tepkisel olmayanları, yanlarından geçen Hz. Peygambere işaret ederek:

"Abdumuttalib oğullarının semadan söz eden (getiren) oğlu bu!" derlerdi.²⁴

Yine bu grup ilk zamanlar Hz. Peygamber'in, eşi Hatice ve çocuk yaştaki Hz. Ali ile birlikte Kâbe'de namaz kılmasına karışmıyorlardı.²⁵ Öyle ki Kâbe'de kuşluk namazı kılan Peygamberin bu ibadetinden hoşnutsuzluk göstermezlerdi.²⁶

Hz. Peygamber, nübüvvet görevine başladıktan sonra yepyeni bir imajla toplumun karşısına çıkmamıştır. Aksine kişisel ve ailevi hayatında, sosyal ilişkilerinde yadrganacak bir durum söz konusu değildi.²⁷ Toplumun, onu -Zeyd b. Amr gibi- Hira'da yaşadığı münzevi hayatın bir yansıması olarak kendine has dini ritüeller geliştiren birisi olarak algıladığı söylenebilir. Ya da özellikle açık davet dönemiyle birlikte onu sık sık bir şâir²⁸, kâhin²⁹, mecnun³⁰ ya da sihirbaza³¹ benzetmişlerdir.

İsmail b. Ömer b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim* (thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin), V, 71-72, Beyrut 1998; Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlüddin es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensür*, V, 357, Beyrut 1993.

²³ Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038); *Delâilü'n-Nübüvve*; Ebû Bekir el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvâli Sâhibi's-Şerî'a*. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "*Delâilü'n-Nübüvve*", DİA, IX, 117-118, Ankara 1994.

²⁴ Abdurrezzak, *Musannef*, V, 325; İbn Sa'd, I, 199; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf* (thk. Süheyl Zükkâr, Riyâd ez-Ziriklî), I, 115, Dâru'l-Fikir, Beyrut 1996; Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bagdâdî, *el-Vefâ bi Ta'rîfi Fazâilü'l-Mustafâ*, I, 125, Kahire ts.; Diyârbekrî, *el-Hamîs*, I, 288; Halebî, I, 461.

²⁵ İbn Sa'd, VIII, 17-18; Taberî, *Târîh*, II, 311; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 1243; İbnü'l-Esir, *Üsdu'l-Gâbe*, IV, 47; İbn Seyyidinnâs, I, 113; Ebu'l-Fidâ', *el-Bidâye*, III, 25, İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 515-516.

²⁶ Belâzurî, *Ensâb*, I, 113; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I, 657; Halebî, I, 430.

²⁷ Vejdî Bilgin, "*Câhiliye'den İslâm'a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık*", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:14, Sayı:1, 2005, s.133.

²⁸ Enbiyâ, 21/5; Saffât, 37/35-37; Tûr, 52/30-31; Hâkka, 69/39-41.

Her halükarda Mekke müşrikleri ilk evrede nübüvvet ile Hz. Peygamber arasında salt anlamda bir bağ kuramamış; inanç, örf ve âdetleriyle çelişen âyetler nazil oldukça nübüvvetin gerçek anlamını kavrayabilmişlerdir.

Nübüvveti anlama ve anlamlandırma noktasında Hz. Peygamber'in de birtakım süreçlerden geçtiği muhakkaktır. Kur'an'a göre risaletinden önce Peygamber aleyhisselam "Kitâb nedir, iman nedir" (eş-Şûrâ, 42/52) bilmiyor, Cebrail'i tanımıyordu. İlk vahyin akıl ve ruh dünyasında oluşturduğu hayret, heyecan, korku ve tedirginlik hali, vazifesi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını göstermektedir. Bunu söylerken onun; Hz. İbrahim, İsmail, Musa ve İsa peygamberler hakkında yaşadığı dönemde bilinen birtakım malûmata sahip olduğunu belirtmekte fayda vardır. Çünkü Hicaz bölgesinde bilhassa İbrahim ve İsmail peygamberler etrafında örfi bir kültürün oluştuğunu söylemek yanlış olmayacaktır.³²

Kureyş toplumu da doğal olarak yukarıda geçen peygamber isimleri ve ilahi dinlere ait bazı kavramlara bütünüyle yabancı değildi. Onlar, Ehl-i Kitâb ile ticarî ilişkiler dışında farklı alanlarda da zaman zaman etkileşime girmişlerdir. Kâbe'nin Miladî 605'teki bakım-onarım çalışmalarında iç mekâna kompoze edilen tasvirler bu mevzuya misal teşkil eder.

Restorasyon tamamlanıp iç tezyinata geçildiğinde Kâbe'nin tavanı, direkleri ve duvarları yaldızlanmış, direklerin üzerine çeşitli peygamberler, melekler ve ağaç resimleri çizilmişti.³³ Kapı istikametindeki direkte Hz. Meryem, kucağında İsa olduğu halde resmedildi. Öteki direklerde ise bazı peygamberler, melekler, fal oku çeken ihtiyar birer adam suretinde Hz. İbrahim ve Hz. İsmail tasvir edildi.³⁴

Hz. Meryem ve kucağına aldığı İsa tasviri ile -ki fikrin Rum mimar Bâkûm'a ait olma ihtimali yüksektir- Kâbe'nin iç mekânına müsaade alınarak çizilen bazı peygamberler resimleri, Mekkelilerin bu peygamberleri en azından ismen bildiklerini gösterir. Ancak bu bilgi, onları nübüvvet olgusunu doğru okudukları anlamında değerlendirilmemelidir. Nitekim İbrahim ve İsmail peygamberleri fal oku çeken ihtiyar birer kişi şeklinde tasvir etmeleri, peygamber algılarının yüzyıllar içerisinde farklılaştığını ortaya koyar.

²⁹ Tûr, 52/29; Hâkka, 69/42-43.

³⁰ Hicr, 15/6-7; Saffât, 35/37; Duhân, 44/13-14; Tûr, 52/29; Kalem, 68/1-2; Kalem, 68/51; Tekvîr, 81/19-22.

³¹ Sâd, 38/4-5; Zuhûrûf, 43/30; Zâriyât, 51/52.

³² Kaynaklarda Arapların cahiliyede sahip oldukları sözünde durma, vefalı olma, eman verme, himaye etme, misafirperverlik, mürüvvet, cömertlik... gibi faziletli davranışların (*Fezâilü'l-Arab*) İbrahim'in ve İsmail'in dininden mütevellit olduğunu söylemek yanlış olmaz.

³³ Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Câ'e fihâ mine'l-Âsâr*, I, 164-165, Beyrut ts.; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 72; Diyârbekrî, I, 115-116.

³⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 165, 167-169; Muhammed b. Ömer Ebû Abdillâh el-Vâkidî, *el-Megâzî*, II, 834, Beyrut 1989; 'Aynî, IX, 246, XV, 244.

Toplumda Zeyd b. Amr³⁵ ve Varaka b. Nevfel³⁶ gibi İbrahîmî dini arayan birkaç Kureyşlinin bir “âhir zaman nebisi” telakkisine sahip olduğu bilinmektedir. Ümeyye b. Ebi’s-Salt es-Sakafî’yi³⁷ de bu gruba dâhil edebiliriz.

Mele’ sınıfının Ehl-i Kitâb’tan mülhem çarpık nübüvvet anlayışı bir tarafa, nübüvvetin fayda cihetini kavrayamadıkları da ortadadır. Aksi halde önemli-önemsiz birçok hususta birbirlerine üstünlük kurmaya çalışan Kureyş boylarının böylesi faziletli ve kutsal bir görevi sahiplenmeleri ve bunun için birbirleriyle mücadele etmeleri beklenirdi.

Nitekim Ahnes b. Şerik, nübüvvet hakkındaki görüşünü sorunca Amr b. Hişâm’ın (Ebû Cehil); Abd-i Menâf oğulları ile öteden beri hayır ve fazilet işlerinde yarıştıklarını, bu hususta tam onlara yetişmiş iken onların:

“Aramızda kendisine gökten vahiy gelen bir de peygamber var!” dediklerini, bunun benzerini getiremeyeceklerinden hiçbir zaman ona inanmayıp tasdik etmeyeceklerini³⁸ söylemiştir.

Muğîre b. Şu’be’nin rivayeti de bu minval üzeredir. O, bir gün Ebû Cehil ile yürüyorken Hz. Peygamber kendilerine rastlamış ve Ebû Cehil’i İslâm’a davet etmişti. Ebû Cehil daveti geri çevirdikten sonra Muğîre’ye şunları söylemiştir:

“Allah’a yemin ederim ki söylediklerinin hak olduğunu biliyorum. Fakat ona inanmaktan beni meneden bir şey şudur: Kusayyoğulları ‘Hicâb bizdedir’ dediler. Biz onlara ‘Peki’ dedik. Sonra ‘Sikâye bizdedir’ dediler. Biz ‘Peki’ dedik. Sonra ‘Nedve bizimdir’ dediler. Ona da ‘Tamam’ dedik. Sonra ‘Livâ bizimdir’ dediler. Buna da ‘Peki’ dedik. Sonra hacılara yemek yedirdiler. Biz de yedirdik. Neredeyse bu haslette eşit duruma geldik. Şimdi de: ‘Bizden bir peygamber geldi’ diyorlar. İşte vallahi ben bunu kabul edemem!”³⁹

Onun nübüvvet hakkındaki bu yorumu dönemin belki de en önemli cahiliye kavramı olan “kabile asabiyeti” ile anlamını bulur.

Hız. Peygamber’in vefatına yakın, peygamberliğini ilan eden Müseylime ile birlikte hareket eden Talha en-Nemrin’in Müseylime’ye söylediği şu sözler Ebû Cehil’in söylemi ile örtüşmektedir.

“Senin yalancılığına şahitlik ederim. Ama Rabia oğullarından bir yalancı, bize göre Mudarlıların hak peygamberinden yeğdir.”⁴⁰

³⁵ İbn İshâk, *es-Sîre*, II, 95-99; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 223-227, 229-230; İbn Seyyidinnâs, *‘Uyûn*, I, 80-81; Muhammed b. Yûsuf ed-Dimeşkî, *Sebîlü’l-Hedyi ve’r-Raşâd fi Hedy-i Hayri’l-İbâd*, I, 115-116, Lübnan 1993.

³⁶ İbn İshâk, II, 95, 99, 102-103; İbn Hişâm, I, 223, 232, 238; ed-Dimeşkî, I, 115, 326, II, 160, 236, 304.

³⁷ Halebî, I, 301.

³⁸ İbn İshâk, IV, 170; İbn Hişâm, I, 316; İbn Seyyidinnâs, *‘Uyûn*, I, 131; Zehebi, *Târîhu’l-İslâm*, II, 160-161; Ebu’l-Fidâ, *el-Bidâye*, III, 64, Halebî, II, 157.

³⁹ İbn İshâk, IV, 191; Ebu’l-Fidâ, III, 64-65.

⁴⁰ Taberî, *Târîh*, III, 286.

Mekke Müşriklerinin Konuya İlişkin Ehl-i Kitâb'tan Edindikleri İntibalar

Dönemin bilinen peygamberleri hakkında doğruluğu tartışılır nitelikte bilgi sahibi olan Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'in nübüvvetine dair intibaları; Ehl-i Kitâb âlimleri ve semavî kitaplara kısmen vâkif olan bilginlerle direkt ya da dolaylı bir etkileşim süreci neticesinde oluşmaya başlamıştır. Onlar bu izlenimlere istinaden konu hakkında çeşitli yorumlarda bulunabilmişler, akıl yürütmeye çalışmışlardır.

Ehl-i Kitâb'ın, Mekke müşriklerini nübüvvet müessesesi, özelde de Hz. Peygamber'in risaleti hakkında doğrudan ve tarafsız olarak bilgilendirmediği bir vakia ise de Mekkelilerin bu hususta onlardan bazı izlenimler edindikleri bir gerçektir.

Mesela tebliğden etkilenen Mekke eşrafından Ebû Uhayha Saîd b. Âs:

"O, semadan konuşuyor!" demeye başlamıştı. Nadr b. Haris, ona giderek; takdir ettiği kişinin ilahlarına dil uzattığını, baba ve atalarının cehennemde olduklarını söylediğini... aktarıncâ Ebû Uhayha'nın tutumu değişti ve *"Doğrusu onun getirdiklerinin bir benzerini daha işitmedik! Böylesi ne Yahudilikte, ne de Hristiyanlıkta var!"* demeye başladı.⁴¹

Müşriklerin ileri gelenlerinden Abdullah b. Ziba'râ es-Sehmî'nin sözleri de aynı bağlamda değerlendirilebilir. Buna göre Hz. Peygamber, Hatîm'de sohbet eden müşrik liderlerinin yanlarına oturup Enbiyâ süresinin 98-100. ayetlerini⁴² okuduktan sonra bu meclisten ayrılmış, akabinde Abdullah b. Ziba'râ gelerek onların üzgün hallerini müşahede etmiş, Hz. Peygamber'e gıyabında cevap vermiş, onun sözlerini beğenen Velid b. Muğîre derhal bir adam gönderip Allah Rasûlünü davet etmiş, geldiğinde ise İbn Ziba'râ şöyle bir mantık yürütmüştür⁴³:

"İsa'nın peygamber olduğunu söyleyen, annesini öven sen değil misin? Biliyorsun ki Hristiyanlar bu ikisine tapıyorlar. Üzeyr ile meleklerle de tapılıyor.⁴⁴ Meleklerin ve İsa'nın salih kullar olduğunu söyleyen sen değil misin? Kaldı ki Benî Müleyhler meleklerle, Hristiyanlar İsa'ya, Yahudiler ise Üzeyr'e tapıyorlar.⁴⁵

⁴¹ Belâzurî, I, 141.

⁴² *"Siz ve Allah'ın dışında tapmış şeyler cehennem yakıtısınız. Siz oraya gireceksiniz. (98) Eğer onlar birer tanrı olsalardı oraya (cehenneme) girmezlerdi. Hâlbuki hepsi (tapanlar da tapılanlar da) orada ebedî kalacaklardır. (99) Orada onlara inim inim inlemek düşer. Yine onlar orada (hiçbir iyi haber) duymazlar. (100)"* Enbiyâ, 21/98-100.

⁴³ İbn Hisam, I, 358-359; Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl*, III, 135-136, Beyrut 1986; Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* (thk. Yûsuf Ali Bûdeyvi), II, 421, Beyrut 1998.

⁴⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 259; Nesefî, *Medârik*, III, 278.

⁴⁵ Suyûtî, *ed-Dürr*, V, 679-680; Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 259; Muhammed b. Ömer et-Temîmî er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVII, 189, Beyrut 2000; Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nisâbüri, *Esbâbü'n-Nüzûl*, s.206, Mekke 1968.

Biz meleklere taparız.⁴⁶ Yahudiler Üzeyr'e, Hıristiyanlar Mesih'e, Benî Müleyhler ise meleklere tapmıyorlar mı?⁴⁷

Eğer bütün bunlar cehennemde ise biz de, ilahlarımız da onlarla birlikte olmaya razıyız!"⁴⁸

Bu sözler üzerine Mekkeliler güldüler, ferahladılar.⁴⁹ Velid b. Mugîre ve yanındakiler bu sözü dayanılacak en sağlam delil olarak kabul ettiler.⁵⁰

Anlaşılan Mekke müşriklerin putlara ve meleklere yüklediği misyon aslında muharref semavî dinlerin çarpık nübüvvet ve melek algısından kaynaklanmaktadır.

Ehl-i Kitâb'ın, özellikle de Yahudilerin; İslâm'ın zuhurundan sonra Mekke müşriklerinin dinlerine, kültürlerine, örf ve âdetlerine yönelik eleştiride bulunmadıkları da fark edilebilir. Aksine zaman zaman onlara: "Sizin dininiz Muhammed'in dininden daha hayırlıdır"⁵¹ şeklinde telkinde buldukları vakidir. Putperestlerin çoğunlukta olduğu Yarımada'da tepki çekmek istememeleri, paganizm ve cahiliye uygulamalarına eleştirel yaklaşımda bulunmalarının önüne geçmiş olmalıdır. Ticari faaliyetlerinin sekteye uğrayacağı endişesi de hesaba katılmalıdır. Yine Müslümanlarla olan mücadelelerini müşriklerin üzerinden sürdürmek için bu yolu izledikleri de düşünülebilir. Mekkelilerin iman etmelerini ileride kendilerine yönelik siyasi, dini ve ekonomik bir tehdit olarak algıladıkları için nübüvvet hususundaki gerçekleri gizlemiş de olabilirler. Ayrıca sahip oldukları dinî, ilmî ve kültürel üstünlüğün Kureyş'e, daha doğrusu Araplara tevarüs etmesinden endişe duydukları da söylenebilir.

Rivayetler ışığında; Mekkelilerin nadiren de olsa bazı Ehl-i Kitâb ile Tevrat ve İncil okuyabilen Arap mütehasıs tarafından nübüvvet hakkında bilgilendirildikleri anlaşılmaktadır.

Hıristiyan köle Addâs'ın⁵² İslâm'ı kabulü ve bu hususta sahibi Utbe b. Rebîa ile olan müzakeresi bu açıdan dikkat çekicidir.

Buna göre; Utbe ve Şeybe b. Rebia'nın, Tâif dönüşünde yaralı ve bitkin halini müşahede ettikleri Hz. Peygamber'e üzüm ikram etmek için gönderdikleri Hıristiyan köleleri Addâs, sohbet esnasında kendisinin Ninovalı bir Hıristiyan olduğunu söylemiş, Hz. Peygamber Ninovalı Yunus b. Metta peygamberi hayırla yâd edip hakkındaki ayetleri okuyunca⁵³ da ona iman etmiştir.⁵⁴

⁴⁶ İbn Hişâm, I, 359.

⁴⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 136; er-Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XXII, 193.

⁴⁸ Suyûtî, *ed-Dürr*, V, 680; Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 259; er-Râzî, XXVII, 189; Neseî, III, 278; Vâhidî, *Esbâb*, s.206.

⁴⁹ Suyûtî, *ed-Dürr*, V, 680; Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 259; er-Râzî, XXVII, 189.

⁵⁰ İbn Hişâm, I, 359; Ebu'l-Fidâ', *el-Bidâye*, III, 89.

⁵¹ İbn Hişâm, I, 562, II, 214; Taberî, II, 565; Ebu'l-Fidâ', *el-Bidâye*, IV, 94.

⁵² Taberî, *Târîh*, II, 346; Suyûtî, *Hasâis*, I, 311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 686; ed-Dîmeşki, *Sebilü'l-Hedy*, II, 439.

⁵³ İbn Hişâm, I, 421; Taberî, *Târîh*, II, 346; Ebü Nuaym, *Delâil*, I, 295; Süheylî, *Ravdu'l-Ünüf*, IV, 56; Ebu'l-Ferec, *el-Vefâ* I, 157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 686; İbn Seyyidinnâs, *'Uyûn*, I, 156; Ebu'l-Fidâ', *el-Bidâye*, III, 136;

Hadiseyi uzaktan seyreden Utbe ve Şeybe kardeşler Addâs'a; niçin onun başını, ellerini ve ayaklarını öptüğünü sorduklarında Addâs:

"Dünyada ondan daha hayırlısı bulunmaz.⁵⁵ O, muhakkak Rasûlullah'tır!" demiş, onlar buna gülerek⁵⁶:

"O, seni de sözleriyle sihirlemiş!⁵⁷ Dikkat et de seni Hristiyanlıktan döndürmesin! Çünkü o insanları aldatan bir kimsedir." demişlerdir.⁵⁸ Addâs ise kararlı bir şekilde;

"Öyle birisi hakkında bana bilgi verdi ki, onu peygamberden başkası bilemez!" deyince⁵⁹ Utbe ve Şeybe b. Rebia:

"Ey Addâs, dikkat et de o, seni dininden döndürmesin! Çünkü senin dinin onunkinden daha hayırlıdır." cümlesini sarf etmişlerdir.⁶⁰

Anlaşılan Utbe ve Şeybe, Addâs'ın niçin Müslüman olduğunu sorgulamamış, onun "O muhakkak ki Allah'ın elçisidir" sözlerini alaya alarak Hz. Peygamber'in kendisini dili ile sihirlediğini varsaymışlardır. Addâs'ın köle olması sebebiyle statüsünü ve bilgisini küçük gördüklerinden olsa gerek ısrarla vurguladığı nübüvvet kavramına iltifat etmedikleri gibi onun dininin Hz. Peygamberinkinden daha hayırlı olduğunu da iddia etmişlerdir.

Ümeyye b. Ebi's-Salt es-Sakafi örneği de konuyu aydınlatır mahiyettedir.

Cahiliye döneminde yaşamış, Sakif kabilesinin meşhur şair ve düşünürü Ümeyye b. Ebi's-Salt es-Sakafi (ö.630, 632)⁶¹ bir keresinde Ebû Süfyân'a; âhir zaman peygamberinin sıfatlarını kitaplarda yazılı bulduğunu ve zannına göre bu nebinin buldukları coğrafyada yaşadığını, hatta onun Abdimenâfoğulları arasından zuhur edeceğini,

Utbe b. Rebîa'dan başka nübüvvet ile muttasıf bir kimse tespit edemediğini, ancak onun da kırkını geçtiği halde kendisine vahyolunmadığını, söyleyince Ebû Süfyân;

Diyârbekrî, I, 303, Halebî, II, 53-54; Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, II, 416; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 283; Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr el-Kastalânî, *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye*, I, 159, Kâhire 1864; ed-Dimeşkî, II, 439.

⁵⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 467; Kastalânî, *Mevâhib*, I, 159, Diyârbekrî, I, 303.

⁵⁵ İbn Hişâm, I, 421; Taberî, *Târîh*, II, 346; Ebu'l-Ferec, I, 158; İbnü'l-Esir, I, 686; İbn Seyyidinnâs, *Uyûn*, I, 156; Ebu'l-Fidâ', III, 136, Suyûtî, I, 312; ed-Dimeşkî, II, 439; Diyârbekrî, I, 303, Halebî, II, 56.

⁵⁶ Ebû Nuaym, *Delâil*, I, 295; Suyûtî, I, 312; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 283.

⁵⁷ Süheylî, IV, 56; ed-Dimeşkî, II, 439.

⁵⁸ Ebû Nuaym, I, 295; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 283; Suyûtî, I, 312; Halebî, II, 56.

⁵⁹ İbn Hişâm, I, 421; Taberî, *Târîh*, II, 346; Ebu'l-Ferec, I, 158; İbn Seyyidinnâs, I, 156; Ebu'l-Fidâ', III, 136, ed-Dimeşkî, II, 439; Diyârbekrî, I, 303, Halebî, II, 56.

⁶⁰ İbn Hişâm, I, 421; Taberî, *Târîh*, II, 346; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 686; İbn Seyyidinnâs, I, 156; Ebu'l-Fidâ', III, 136; ed-Dimeşkî, II, 439; Halebî, II, 56.

⁶¹ Bkz. Zülfikar Tüccar, *Ümeyye b. Ebu's-Salt*, DİA, XLII, 303-304, Ankara 2012. Ümeyye başlangıçta doğru yolda iken daha sonra hidayetten ayrılmıştır. Bkz. Ebu'l-Fidâ', II, 221.

Abdullah'ın oğlu Muhammed'in nübüvvetini ona haber verdi. Ümeyye, onun peygamber olduğunu ve kendisine tâbi olmasını tavsiye edince Ebû Süfyân, niçin kendisinin ona tâbi olmadığını sormuş o da;

"Sakîfli kadınların Abdimenâfoğullarından bir gence bağlandığını iştîmelerinden hicap edeceğini" söylemiştir.⁶²

Benzer bir rivayete göre Ebû Süfyân ve Ümeyye b. Ebi's-Salt, Şam'a ticari maksatla gitmişler, halkı Hıristiyan olan bir köye inmişlerdi. Ümeyye kendisini karşılayan ve ikramda bulunan bu kişilerin evine misafir oldu. Gece yarıldığında Ebû Süfyân'ın yanına döndü. Buradan ayrılıp Şam'ın güneyinde iki ay kaldıktan sonra yine Hıristiyan köylerinden bir köyde konakladılar. Ümeyye ve Ebû Süfyân, ilkinde ya da ikincisinde rivayette geçen bir Hıristiyan bilgiden "âhir zaman nebisi" hakkında bilgi almışlardı.

Rivayetin devamında Ebû Süfyân ticari maksatla Yemen'e giderek burada beş ay kalmış, döndüğünde karısı Hind'den, Hz. Peygamber'in nübüvvet iddiasında bulunduğunu öğrenmiş, derhal o Hıristiyanın sözleri aklına gelmiş ancak inkârcı bir tutum içerisinde girmişti.

Bir süre sonra tekrar Yemen seferine çıktı, Tâif'te Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın evinde konakladı. Ümeyye ona:

"Hıristiyan zatın sözünü hatırladın mı?" diye sorduğunda Ebû Süfyân hatırladığını ve sözün vuku bulduğunu söyledi. Ümeyye: *"Kim"* deyince de *"Abdullah'ın oğlu Muhammed!"* cevabını verdi. Ümeyye, *"Abdülmuttalib'in oğlu mu?"* dediğinde Ebû Süfyân *"Abdülmuttalib'in oğlu"* cevabını verdi ve eşi Hind'in kendisine anlattıklarını nakletti. Ümeyye şunları söyledi:

"Belki de odur (Nasranînin haber verdiği peygamberdir). Zira özellikleri aynıdır. Şayet ben hayatta iken ortaya çıkarsa Allah'tan onu destekleme hususunda bir bahane yaratmasını isteyeceğim."

Ebû Süfyân buradan Yemen yolculuğuna devam etmiş, dönüşte Ümeyye'nin yanına uğrayarak konu hakkındaki görüşünü sormuş o da: *"Ancak Sakîf kabilesinden çıkacak bir rasûle inanacağını"* söyleyerek, kesin tavrını ortaya koymuştur.⁶³

Dönemine göre bilgili ve saygın bir şahsiyet olan Ümeyye, Mekke'nin önde gelenlerinden Ebû Süfyân'a âhir zaman nebisi hakkında verdiği bilgiye Ebû Süfyân'ın ilgisiz kalması asabiyet ile açıklanabilir. Muhtemelen Müslüman olduktan sonra böyle bir rivayette bulunan Ebû Süfyân kabilesinin üstünlüğü adına Ümeyye'den aldığı bu haberi Mekke gündemine taşımaması tamamen üstünlük

⁶² Halebi, I, 301; Ebu'l-Fidâ', *el-Bidâye*, II, 224.

⁶³ Ebu'l-Fidâ', *el-Bidâye*, II, 221-223.

psikolojisi ve stratejisine dayalı bir tutumdur. Ümeyye'nin iman etmeyişi toplumdun değeriyle izah etmesi de dönemin algısını ortaya koymaktadır.

Bu noktada şu da düşünülebilir. Nasıl ki Ehl-i Kitâb, "âhir zaman nebisi" hakkında bilgi sahibi olduğu halde Hz. Peygamber'e iman etmemiştir, bazı Mekkeli müşrikler de konu hakkında Ehl-i Kitâb tarafından az ya da çok bilgilendirildikleri halde ona iman etmemişlerdir. Bunun arkasında nübüvveti; bir kabile şeyhliği, liderlik, hükümdarlık olarak okuma yanlışlığı da olabilir. Çünkü Mekke müşriklerinin, davasından vazgeçmesi için Hz. Peygamber'e "hükümdarlık, mal" vb. vaat ettikleri vakidir.⁶⁴

Aslında Mekkelilerin münferit duyuları dışında, topluluk nezdinde de Hz. Peygamber'in nübüvveti ile ilgili sözler işittiklerine dair rivayetler mevcuttur.

Tanınmış hatipler yetiştiren İyâd kabilesi mensubu Kuss b. Sâide hadisesi bunlardan birisidir. Bilindiği kadar Kuss b. Sâide bir Hanif idi.⁶⁵ O, Hz. Peygamber ve Ebû Bekir'in de hazır bulunduğu meşhur Ukâz hutbesinde; Allah'ın birliğine vurgu yapmış, nübüvvet hakkında da şunları söylemiştir:

"...Allah'ın bir peygamberi vardır ki gelmesi çok yakındır, (âdeti) gölgesi üzerinize düşmüştür. Ne mutlu o kişiye ki ona inanır ve hakiki yolu bulur. Ne yazık o bahtsız ki ona karşı gelir, âsi olur."

Hz. Peygamber, Elçiler Yılı'nda Medine'ye gelen İyâd heyetine onu sormuş, vefat ettiğini öğrenmişti. Kuss'un hutbesini oradakilere anınca Hz. Ebû Bekir bu hutbeyi hafızasında kaldığı kadarıyla okumuş, Hz. Peygamber ise Kuss'u rahmetle yâd etmiştir.⁶⁶

Kuss'un, Necran çevresinde yaşayan İyâd kabilesine mensup olması⁶⁷, hutbesinde değindiği nübüvvet ve son nebi hakkında Hıristiyanlıktan esinlenmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Sonuç

Nübüvvetinden önce Hz. Peygamber'in bu vasfıyla ilgili doğup büyüdüğü, hayatını sürdürdüğü şehir olan Mekke'de kayda değer bir gündem oluşmamıştır. Aslında bu normal bir durumdur. Öncelikle Kureyş müşrikleri, Hz. Peygamber'in nübüvvetine işaret eden kutsal metinlere, bunları okuyup anlayabilen muhakkik

⁶⁴ İbn İshâk, *es-Sîre*, IV, 187; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 293, 295; Beyhakî, II, 186-187; Kurtubî, *Tefsîr*, X, 328, XIII, 5; İbn Seyyidinnâs, *Uyûn*, I, 124-125; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, II, 158-160; Ebu'l-Fidâ', III, 63; Halebi, I, 487.

⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 93; Dimeskî, *Sebilü'l-Hedy*, I, 255; Diyârbekrî, *Hamîs*, I, 233; Mustafa Çağrıncı, "Arap", DİA, III, 316-321, Ankara 1991.

⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 230-237; İbn Sa'd, I, 315; İbn Seyyidinnâs, I, 83-84; 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız, *el-Beyân ve'l-Tebyîn*, I, 253-254, Beyrut 2002; Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, 8, Beyrut 1995; Ali b. Hüsâmidîn el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâli ve'l-Efâl*, XII, 146, Beyrut 1989.

⁶⁷ Mehmet Ali Kapar, "Kus b. Sâide", DİA, XXVI, 460, Ankara 2002.

bilginlere sahip değildi. Ehl-i Kitâb âlimleri arasında son peygamberin Hicaz bölgesinde zuhur edeceğini, fizikî özelliklerini, ailesi ile ilgili birtakım hususları ve hatta hicret yurdunu bilenler mevcuttu.

Gerçi konuyla ilgili birtakım rivayetler yok değildir. Ancak bunlara konu olan hadiselerin Mekkeliler üzerinde önemli bir tesir bırakmadığı, dünya görüşlerini, fikir ve kanaatlerini değiştirmede ortadadır. Döneme dair kaynaklar incelendiğinde Mekke toplumunun Hz. Peygamber'in nübüvvetine dair daha çok şifahî bilgilere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Rivayetlerde Zeyd b. Amr, Varaka b. Nevfel ve Tâifli Ümeyye b. Ebî's-Salt gibi bazı kimselerin bunu kitabî olarak bildikleri geçse de bu husus daha çok sözlü kültüre dayanmaktaydı. Ancak bütün bunlar toplumun zihninde yer etmemiş, içlerinden birinin Allah tarafından peygamber olarak görevlendirilebileceği beklentisini doğurmamıştır. Hz. Peygamber'in soyu, ahlakı ve sîretiyle ilgili en ufak bir olumsuz tavır sergilemeyen, üstelik ona son derece güvenen Mekkelî müşriklerin, risaleti sonrası ona ve dinine karşı takındıkları menfi tutum, bu hususta birçoğunun yeterli bilgiye sahip olmadığı, Ebû Süfyân misali malumatı olanların ise bu durumu tevîl edip inanmama cihetine gittiği şeklinde yorumlanabilir.

Nübüvvet süreci oluşan atmosferi değiştirememiş, önceki peygamberler hakkında nâzil olan âyetler onları Hz. Peygamber'den daha da uzaklaştırmıştır. Kureyş toplumu Hz. İbrahim ve oğlu İsmail gibi Mekke ve yakın havzasında yaşayan nebilerin maddi-manevi izlerini az-çok müşahede etmesine, Ehl-i Kitâb'ın tanınmış peygamberleri hakkında bilgi sahibi olmasına rağmen birtakım dinî, siyasî, kültürel ve iktisadî sebeplerle Hz. Peygamber'in nübüvvetine mesafeli yaklaşmış, önyargılı tutumunu değiştirememiştir.

Bu durum kutsal kitaplarındaki rivayetlere dayanarak uzunca bir süre "*âhir zaman nebisinin zuhurunu*" bekleyen Hıristiyanların ve özellikle de Hicaz Yahudilerinin belli mülâhazalarla Hz. Peygamber'e iman etmedikleri düşünüldüğünde aslında normal karşılanmalıdır. Yarımada'da asırlarca pagan dinin ve kültürün temsilciliğini yapmış olan cahiliye dönemi Mekke toplumunun; dünya görüşünde köklü bir revizyona giden, kültürel anlamda önemli değişiklikler öngören, seçkinlerin ve siyasî erkin imtiyazlı konumunu sorgulayan, kadın-erkek, hür-köle, zengin-fakir arasında insan onur ve haysiyetini sağlayıcı prensipler vaz eden bir Peygamber'e iman etmemeleri anlaşılabilir bir durumdur.

Yine bir zamanlar Mekke'de hüküm süren Cürhümîlerin uygulamalarıyla şehrin dinî ve kültürel yapısına büyük zarar vermeleri, ardından hâkimiyeti eline alan Huzaa kabilesinin burada putperestliği ihdas etmesi ve toplumun yaklaşık dört yüzyıl boyunca tam bir cahiliye dönemi yaşıyor olması Mekke ve civarında risalet

görevini icra eden İbrahim ve İsmail peygamberler etrafında oluşan varlık tasavvuru ve dünya görüşünde köklü değişikliklere yol açmıştır. Öyle ki tevhidin sembolü olan bu iki peygamber bile uzun asırların getirdiği yozlaşma sebebiyle Kureyş tarafından doğru algılanamamış, Kâbe'nin onarımı esnasında kutsal binanın iç duvarlarına fal oku çeken ihtiyar kişiler olarak resmedilmişlerdir.

Doğal olarak bu durum diğer din ve medeniyetlerden pek az etkilenen Kureyş kabilesi mensuplarını Hz. Peygamber'in nübüvveti hususunda doğru bilgidен ve kültürel altyapıdan yoksun bırakmıştır. Zira değinildiği üzere Hicaz'ın jeo-stratejik konumu, sert iklim koşulları ve olumsuz coğrafi özellikleri onu farklı din, kültür ve medeniyetlere kapalı bir bölge kılmış, bu durum Mekkelilerin nübüvvet algısını menfi anlamda etkilemiştir.

Güçlü asabiyet duyguları, yüzyıllardır var olan örfi düzen, putlar etrafında oluşan âdet ve gelenekler ve Hz. Peygamber'in sosyal ve iktisadi statüsü Kureyş'in nübüvvetine bakış açısını belirleyen en temel etkenlerdir. Onlar, eğer bir peygambere inanmaları gerekiyorsa bunun nasıl bir peygamber olacağını zaman zaman sözlü olarak izhar etmişlerdir. Müşriklerin çizdiği peygamber profili vahiy kriterleriyle açıkça çelişmektedir.

Hz. Peygamber'in nübüvveti sürecinde, Mekkeli müşriklerin Ehl-i Kitâb'tan konu hakkında duydukları ve edindikleri izlenimlerin onlara doğru bir bakış açısı kazandıramadığı ortadadır. Kitap ehlinin Hz. Peygamber'i bile bile inkâr ettikleri araştırmacıların ortak kanaati iken bu durumu da normal karşılamak gerekir. Aksine onlar, Mekke müşriklerini Hz. Peygamber'in nübüvveti ve genel anlamda İslâmiyet hakkında olumsuz anlamda etkilemeye gayret etmişlerdir.

Kaynakça

Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyârî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız eş-Şelebî), I-II, Mısır 1955.

Abdullâh b. Abdirrahmân Ebû Muhammed ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî* (thk. Fevâz Ahmed Zemerli-Hâlid es-Seb'a'l-Alemî), I-II, Beyrut 1986.

Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-Hasâisü'l-Kübrâ*, I-II, Beyrut 1985.

Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, I-VIII, Beyrut 1993.

Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed es-Süheyli, *er-Ravdu'l-Ünuf fi Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, I-VII, Beyrut 1991.

Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* (thk. Yûsuf Ali Bûdeyvi), I-III, Beyrut 1998.

Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, I-XI, Beyrut 1982.

Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed Ebû Nuaym el-Isbahânî, *Delâilü'n-Nübüve li-Ebî Nuaym el-Isbahânî*, I-II, Beyrut 1986.

Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII, Beyrut 1991.

Ahmed b. Hanbel Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *Müsned el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-VI, Kâhire ts.

Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf* (thk. Süheyl Zükkâr, Riyâd ez-Ziriklî), I-XIII, Dâru'l-Fikir, Beyrut 1996.

Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed Muhibbüddîn et-Taberî, *er-Riyâzu'n-Nadrati fî Menâkibi'l-Aşerati*, I-IV.

Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Ebû Bekir el-Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüve* (thk. Abdülmü'tî Ka'acî), I-VII, Kâhire 1969.

Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Ebû Bekir el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ ve fî Zeylihî el-Cevherü'n-Nakiy*, I-X, Haydarabâd 1925.

Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr el-Kastalânî, *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye bi'l-Minahi'l-Muhammediyye*, I-III, Kâhire 1864.

Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nisâbûrî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Mekke 1968.

Ali b. Hüsâmiddîn el-Hindî, *Kenzu'l-'Ummâl fî Süneni'l-Akvaîli ve'l-Ef'âl*, I-XVI, Beyrut 1989.

Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, I-X, Kâhire 1994.

Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî ('Izzüddin İbnü'l-Esir), *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe* (thk. Ali Muhammed Muavviz), I-VIII, Beyrut 1994.

Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî ('Izzüddin İbnü'l-Esir), *el-Kâmil fî't-Târîh* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî), I-X, Beyrut 1997.

Abdümelik İbn Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (thk. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyarî, Abdulfafiz eş-Şelebî), I-IV, Mısır 1955.

Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn*, Dâru'l-Marîfe, I-III, Beyrut 1979.

Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhuz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-III, Beyrut 2002.

Hüseyn b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfüsü'n-Nefs*, I-II, Beyrut ts.

Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Vefâ bi Ta'rîf-i Fazâilî'l-Mustafâ*, I-II, Kahire ts.

Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer İbn Kesîr el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut ts.

Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer İbn Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn), I-IX, Beyrut 1998.

Mahmûd b. Ahmed Bedruddin el-'Aynî, *'Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîh-i Buhârî*, I-XXV, Beyrut ts.

Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl*, I-IV, Beyrut 1986.

Mehmet Ali Kapar, *"Kus b. Sâide"*, DİA, XXVI, 460, Ankara 2002.

Muhammed b. Abdillâh Ebû Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn* (thk. Mustafâ Abdülkâdir 'Atâ), I-IV, Beyrut 1990.

Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Câ'e fhâ mine'l-Âsâr* (thk. Rüşdî es-Sâlih), I-II, Beyrut ts.

Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân/Tefsîru'l-Kurtubî* (thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Atfîş), I-XX, Kâhire 1964.

Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), I-LIII, Beyrut 1407-1424/1987-2004.

Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Ebû Ca'fer et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, I-XI, Beyrut 1967.

Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), I-XXIV, Müessesetü'r-Risâle 2000.

Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Sîretü İbn İshâk el-Müsemmâ bi-Kitâbi'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Meğâzî* (thk. Muhammed Hamidullah), I-V, Rabat 1976.

Muhammed b. Ömer Ebû Abdillâh el-Vâkidî, *el-Megâzî*, I-III, Beyrut 1989.

Muhammed b. Ömer et-Temîmî er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I-XXXII, Beyrut 2000.

Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidinnâsî'n-Nâs el-Ya'merî, *'Uyûnu'l-Eser fî Fünûni'l-Meğâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, I-II, Beyrut 1993.

Muhammed İbn Sa'd b. Munî', *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (thk. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut 1968.

Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni - İbn Mâce, *Sünen-i İbn-i Mâce* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), I-II, Mısır 1952.

Muhammed b. Yûsuf ed-Dimeşkî, *Sebilü'l-Hedyi ve'r-Raşâd fî Hedy-i Hayri'l-Tbâd*, I-XII, Lübnan 1993.

Mustafa Çağrıçı, "Arap", *DİA*, III, 316-321, Ankara 1991.

Ömer Faruk Harman, "İbrahim", *DİA*, XXI, 267, Ankara 2000.

Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I-VII, Beyrut 1995.

Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr el-Kurtubî, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb* (thk. Ali Muhammed el-Becâvî), I-IV, Beyrut 1992.

Yusuf Şevki Yavuz, "Delâilü'n-Nübüvve", *DİA*, IX, 117-118, Ankara 1994.

Zülfikar Tüccar, "Ümeyye b. Ebi's-Salt", *DİA*, XLII, 303-304, Ankara 2012.